

УДК 94(477)(=411.112) "192/193"

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ АССИРІЙЦІВ В УКРАЇНІ У 1920-1930-х рр.: «ФОТО ПРАВДА»

Маргулов Артур

Візуалізація повсякденності у радянський період стає одним із способів державної політики у боротьбі за тотальний контроль над суспільством. Ассирійці, представлені на фотодокументах 1920-1930-х рр., презентуються нам як невід'ємний компонент радянської дійсності, позбавлений національних відмінностей. У такій спосіб тоталітарний режим намагався інтернаціоналізувати їхній спосіб життя, утворивши картинку безальтернативного благоденства.

Знецінюючи досягнення національної культури, влада намагалася подати у масове візуальне споживання образ радянізованої за власним бажанням меншини. Презентація ассирійців у радянському одязі, навколо ідеологічних державницьких гасел, під час святкування «червоних» свят утворювало спалюваний образ національної меншини. Зафіксовані нами фото ассирійців збігаються із задекларованими партійними настановами: підвищення освітнього рівня, здобутки у культурній царині, трудовий внесок у розвиток могутності держави. З інформаційно-візуального поля зникають навіть натяки на традиційність культури, концепції її природнього розвитку, зв'язку з національними громадами з інших країн. Метою цих експериментів було максимальне уособлення радянських ассирійців від загально-національного руху, включення їх до інформаційно-пропагандистського поля. Фіналом цього комплексу заходів розглядалось створення умов для швидкої асиміляційної радянізації ассирійців в Українській республіці.

Ключові слова: *візуальний образ, фотодокумент, ассирійці, Україна, тоталітарна система.*

Візуалізація повсякденності у радянський період стає одним із способів державної політики у боротьбі за тотальний контроль над суспільством. Ассирійці представлені на фотодокументах 1920-1930-х рр. презентуються нам як невід'ємний компонент радянської дійсності позбавлений національних відмінностей. У такій спосіб тоталітарний режим намагався інтернаціоналізувати їхній спосіб життя, утворивши картинку безальтернативного благоденства.

Історична наука не може стояти осторонь технологічних змін у суспільстві. Сучасне тяжіння до візуалізації повсякденного життя надає друге дихання науковим дослідженням історичних кіно-фотодокументів. Фотографія – це документ завершеної форми, який свідчить іноді більше, аніж її паперовий аналог. Фото важливе джерело написання історії «знизу» від пересічної людини, історичної події до аналізу соціально-економічних періодів і державних устроїв, воно відображає неупереджену правду та є носієм етнографічної, культурної, національної інформації. Саме фото, на думку багатьох дослідників, є найбільш інформативним і перспективним документом дослідження історичної повсякденності.

Проблематика історії національних меншин у період тоталітарних випробувань є актуальною у сучасному науковому просторі. Увага дослідників зосереджується на дослідженнях найбільш численних меншин, умови розвитку яких спричинили знакові перетворення у історії державності. Дослідження ассирійської національної меншини у 1920-1930-х рр. залишається поза увагою сучасних науковців, в кращому випадку презентується в узагальнюючих статистичних відомостях. Нами було використано праці дослідників радянського періоду, які мають фактичний матеріал. На жаль, сьогодні бракує фахових досліджень з історій ассирійців зазначеного періоду, їх переважна більшість

належать лише авторів. У них зачіпаються актуальні питання соціально-економічного та політико-правового статусу меншини у межах радянської України. Розглянуто методи та технології впливу державних інституцій задля зміни ментальних орієнтацій меншини. Зв'язок візуального контенту та його використання державною ідеологічно-пропагандисткою машиною, на нашу думку, має простір для більш ґрунтовного дослідження. Метою даної праці є дослідження проявів державної асиміляційної політики у візуальних образах асирійців у 1920-1930-х рр.

Історична фотографія з розвитком спеціальних історичних досліджень стає самостійним історичним джерелом. Фотодокумент, як усі інші види джерел, потребує верифікації, коли його інформацію потрібно зіставляти з іншими паперовими і не тільки, документами. Він може виступати як головним і самостійним історичним джерелом, так і в комплексі з іншими носіями джерельної інформації. У жодному разі ми не можемо применшити його корисність і важливість, більш того необхідність при проведенні історичного дослідження.

Радянська доба, а саме 1920-1930-ті рр., дуже яскраво свідчить про перетворення фотографії зі звичайного мистецтва на дієве знаряддя державної агітації й пропаганди як наочної демонстрації переваг соціалістичного суспільства. Своїми працями радянські фотокореспонденти намагалися залишити візуалізований образ загальнодержавного добробуту, народного піднесення та неприродної консолідації суспільства. Наявне ідеологічне навантаження на фото того періоду вимагає від сучасного дослідника додаткового вивчення та аналізу.

Асирійці потрапляли на територію Радянського Союзу хвилями біженських переселень, найбільш масові з яких припали на 1914-1918-ті рр. До цього періоду це були переважно нечисленні сезонні міграції з метою працевлаштування. Адаптація їх до нових реалій проходила без наявного державного втручання лише за ініціативи етнічної громади, що спричинило відповідне ставлення до державної політики в цілому та представників держави зокрема.

Зважаючи на поганий матеріальний стан переважної більшості асирійських родин, ми можемо стверджувати, що фотографування за власний кошт було недоступним явищем. До цього можна додати, що такий відкритий акт публічності в чужій країні ще не був достатньо поширеним за відсутності відповідного досвіду та бажання не виділятися із загальної маси населення.

Фотографії, які містять зображення асирійців, хронологічно можна класифікувати на дорадянські та радянські. У дорадянський період асирійці були зафіксовані на фото завдяки активній місіонерській діяльності Російської Православної Церкви, наукових досліджень і військових подій. Причому вони не були ініціаторами таких зйомок, а виконували постановочні завдання іноземних фотографів. У цей час переважають знімки колективні та особисті знімки церковних служителів разом із асирійською паствою або місцевими священиками. Є зображення церков Урмійської місії та місцевих культових споруд. Такі фото, релігійного спрямування, були зроблені за завданням періодичних видань РПЦ задля ілюстрації власної діяльності та виконували функцію фотозвітності. Масовість мирян і кількість православних культових споруд повинна була переконувати російських читачів в успіхах у справі поширення православної віри серед асирійського населення та якнайшвидшого вичищення «несторіанської ересі». Діяльністю Урмійської православної місії фінансово опікувалася не лише церква, а й громадські організації, так фотозвітність була впливовим аргументом у використанні грошової маси [3; 9].

Активне проникнення Російської імперії на територію Персії та територіальні претензії до Туреччини призвели до потужного стратегічного дослідження регіону компактного розселення асирійців. Польові дослідження мали практично-стратегічний характер на випадок майбутніх військових дій. З'явилася певна кількість дослідників

етнографічних, етнологічних, антропологічних та інших, які ставили собі за мету дослідження місцевого, лояльного до дій Російської імперії, населення. Фото, які супроводжували такі дослідження, були пронизані національною специфікою, самобутністю та етнографічним колоритом. З таких джерел ми дізнаємося про традиційний одяг, повсякденний побут, патріархальний уклад життя. Цей унікальний культурологічний матеріал широко використовувався дослідниками більш пізнього часу, включаючи і сучасників, з огляду на ті обставини, що асирійці у той період найменше відчували та сприймали зовнішні асиміляційні впливи. За таких умов зберігали та підтримували автентичну культуру зі своїми історично-традиційним повсякденним циклом [11].

Вир подій Першої світової війни захопив асирійські поселення, які були вимушені захищатися від постійних нападів із боку агресивних турків, курдів. Асирійці були традиційними прибічниками військових авантур Російської імперії, сподівалися на її протекціоністську політику в питанні майбутнього самовизначення. Фото військових побратимів і союзників стають промовистим доказом войовничого характеру, бажанні виборювати власну свободу – для асирійців; для росіян – правові підстави присутності у ворожому регіоні – захист «православного світу». Фото з асирійцями-добровольцями містять інформацію про родоплеменний та етнотериторіальний поділ суспільства, тому що добровольчі загони організовувалися саме за племенно-територіальним принципом.

Головною ознакою фото цього періоду було те, що вони збереглися лише частково. На цей процес вплинув характер вимушеного переселення – несподіваний та хаотичний, за російською армією, що відступала, та відсутність моди на фото серед неграмотного населення із культурно низьким рівнем, до того ще й незможним, яке перебувало на доіндустріальній стадії розвитку суспільства. А головним аргументом на користь відсутності певної кількості фотографій є той факт, що вони не відігравали будь-якого соціально-економічного значення та не були затребувані у повсякденному житті.

Свого розквіту фотографії, які зафіксували асирійців, набули лише у Радянському Союзі. Фото стає звичайним явищем у повсякденному житті радянської людини. Воно перетворюється на найпоширеніший засіб ідентифікації людини в індустріальному суспільстві, де існувала велика кількість професійних та іншого спрямування установ та організацій. Зазвичай процес фотографування ототожнювався з якоюсь нагодою та присвячувався визначним подіям у житті людини. Переважна більшість фото з асирійцями були зроблені професійно, відсутність аматорських фото пояснюється грошей на придбання фотоапаратів.

У письмових джерелах цього періоду досить складно знайти інформацію про використання національного костюму як традиційного атрибута, лише на фото того часу ми бачимо реальний стан. На переважній більшості фотографій радянської доби одяг асирійців відображав фінансові можливості людей та відповідав вимогам індустріального міста з інтернаціональними тенденціями, він зрівнював їх з основною масою населення, приховуючи національні особливості. Подібна уніфікація була способом соціалізації у радянське суспільство, гарантом певного соціально-економічного розвитку. Лише окремі елементи національного костюму використовувались як у святкових, так і у повсякденних життєвих циклах.

З того часу залишилася велика кількість індивідуальних фото залишилося з того часу. Такі фото використовувалися для документів на членські квитки Будинку Народів Сходу (м. Київ) та регіональних відділень всеросійської асирійської організації «Хаядта», у посвідках на перебування на території УСРР, безлічі довідок та посвідчень соціально-правового походження, паспортах [4]. На цих фото залишилися зображення асирійців, які не виказують стурбованості, не має там і страху або певних хвилювань. Їхній вигляд випромінює впевненість знедоленої людини, яку важко чимось здивувати або злякати.

Одяг на цих фото у них охайний, але не завжди за розміром, та іноді не вистачає потрібних елементів. Окремо можна говорити про фото у кримінальних справах репресованих асирійців. Вони не відрізняються від фото на документах: обличчя затриманих зазвичай не спаплюжені тортуррами, одягнуті вони у звичайний одяг. Зовнішній їхній вигляд промовисто наголошує на помилковості процесуальних дій та сподіванні на швидке звільнення.

Нами було виявлено лише один випадок зберігання у вітчизняній архівній мережі фотографій обстеження асирійської громади. Це альбом із світлинами іноземних підданих, які було зроблено представниками Лубенського окружного адміністративного відділу виконавчого комітету Ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів на території Мгарського монастиря у місці компактного проживання асирійців [8]. На 31-ому фото було зафіксовано 34 особи: 16 чоловіків, 11 жінок та 7 дітей різних за віком. Лише 6 фото зроблені у павільйоні, усі інші на вулиці, фоном для яких стала гола, напівпобілена цегляна стіна. Фото обстеження було зроблено у 1929 році. Інші справи цього фонду вказують на той факт, що це обстеження супроводжувалося ще й описово-документальною складовою на паперових носіях [6].

На фото перед нами постають асирійці, одягнені у практичний, не дуже коштовний, демісезонний одяг. Двоє молодих чоловіків були сфотографовані у приміщенні у черкесках із газирями та папахами із кинджалами. Три жінки мали, швидше за все, одне й те саме пальто, зважаючи на їхню статуру, вік та манеру одягатися. Діти до п'яти років були одягнуті таким чином, що не можна визначити їх статеву приналежність. Зовнішній вигляд, усіх представлених для дослідження осіб, охайний, погляд сміливий, впевнений.

Фотографування стає неодмінним атрибутом радянського святкового циклу. Так, урочиста хода асирійців по вул. Хрещатик на честь двадцятиріччя Жовтневої революції візуалізує ситуацію в асирійській громаді. Це була колона людей із партійно-радянською символікою, їхній одяг був звичайний, міський. Колону очолювали чоловіки, одягнені у черкески та кубанки (інтернаціональний кавказький одяг). Настрій людей, що крокували Хрещатиком, був святковий, більшість з них посміхалися. Єдине, що нагадувало на цьому фото про етнічні ознаки – це їх зовнішність та музики із національними інструментами, хоча вони дуже схожі на представників кавказьких народів. У такий спосіб це фото зафіксувало перемогу радянзації асирійців – перед нами асирійці без яскраво визначених національних ознак [1].

Більшість напрямів своєї діяльності в етнічному середовищі радянські ідеологи намагались «позитивно» візуалізувати. Хороший настрій, усмішки на фоні дійств, пов'язаних із радянською агітацією, повинні були створити атмосферу правильності обраного напрямку розвитку.

Типовими стають фото з учнями асирійських освітянських установ. Такі фото були зроблені в асирійських навчальних закладах міста Києва, Харкова, Ромни та ін. Зазвичай це були колективні зображення під час навчального процесу у приміщеннях шкіл. Чисельність учнівського та викладацького складу, їхній зовнішній вигляд відображали атмосферу досягнень радянської системи на освітянській ниві національної меншини. Хоча реальні її успіхи не мали відчутних результатів. Одяг учнів, освітян, облаштування навчальних приміщень ні чим не відрізняються від звичайних радянських шкіл.[13] Аудиторії у навчальних приміщеннях були прикрашені поодинокими написами на транспарантах, які були зроблені російською мовою, та іншою партійно-радянською агітацією – невід'ємним атрибутом навчально-перевиховного процесу. Ці фото ні чим не вказують на національні особливості зафіксованих на них осіб.

Фото стають доказами вільного розвитку рівня культури у радянській державі. Культурне кліше того часу – функціонування драматичних гуртків. Фото одного з них

було опубліковане в асирійській газеті «Зірка Сходу». Там демонструвалося колективне фото київського драматичного гуртка у складі сімох чоловіків і трьох дівчат. Усі присутні різні за віком, розміщені майстерним фотографом. Чоловіки одягнені у піджаки із краватками, жінки у сукні. Поза, у якій зображені жінки, не є типовою для патріархальних традицій: по-перше, це розташування разом із чоловіками, по-друге, у двох дівчат у першому ряду напівоголені коліна, що взагалі неприпустимо для асирійських жінок. Центральним елементом фото є портфель, який тримає дівчина посередині у нижньому ряду, він виконує символічне значення навчального процесу. Це фото є демонстрацією найбільш прогресивної частини асирійської громади – манера одягатися, впевнена поведінка, освітня перспектива, вказує на отримання певного соціального статусу у суспільстві [10, с.398].

Асирійці стають активними учасниками «добровільних» акцій щодо підтримки державних галузей народного господарства, не зважаючи на свій «низький» освітньо-культурний рівень. Так, на кошт асирійців усього СРСР було придбано два літаки, які вони урочисто подарували 30 травня 1935 року Центральному аероклубу, це літаки «Радянський Ассирієць» та «Зірка Сходу». Така подія також знайшла відображення у фотозвіті [5; 10, с. 414].

Радянська фотохроніка замовчує традиційно-національну та релігійну складову життя асирійської громади, причому можна констатувати відсутність таких зображень й у родинних фотоархівах. Відсутність зображення релігійних свят та заходів, які асирійці урочисто відзначали, фактів фіксування подій родинно-побутового та святкового календаря, яскраво свідчить про наміри радянських ідеологів. Вони намагались у будь-який спосіб віддалити асирійців від національної культури, стираючи межі міжнародних відмінностей, інтернаціоналізувати меншину із майбутньою асиміляцією. Можна говорити про візуалізацію безальтернативності – асирійці Радянського Союзу були змушені дивитися лише приклади перемог та досягнень державно-партійних працівників в етнічному середовищі щодо «підвищення» культурного рівня.

Цікавим напрямом дослідження стають особисті фото з родинних архівів. Вони можуть багато про що розповісти. Переважна більшість їх припадає саме на радянську добу, коли асирійці залучилися до модного дійства. За період перебування на батьківщині залишилося вкрай мало фотографій, на це вплинув матеріальний стан більшості асирійців і трагічні події після їх переселення на територію Російської імперії та Радянського Союзу. Останній факт зафіксував для народу негативні тенденції втрати важливих складових генетичної пам'яті та призивів до розриву зв'язків поколінь. Відсутність фото з батьківщини для вимушених переселенців унеможливило візуалізацію картини мирного, затишного та спокійного життя – місця майбутнього повернення.

Родинні фото мали переважно постановочний характер, зображали або всю родину, або окремих її членів. Сам процес фотографування наділявся урочистими атрибутами, на фото чоловіки були одягнені у святковий одяг, жінки – з наявними прикрасами. На фотографіях відображались елементи національного одягу, переважно у жінок. Чоловіки фотографувалися разом із жінками, але навіть на фото займали більш шановане місце – сиділи на стільцях, у середині знімку тощо. Підписи на зворотному боці фото були переважно асирійською мовою, як більш поширеною в етнічному середовищі. Призначалися такі фото як для особистого збереження, так і для надсилання рідним на згадку при неможливості фізичного візуального контакту [10, с. 410].

З цієї етнічною особливістю пов'язані фото, які були зроблені під час поховальної церемонії. Це колективні постановочні фото навколо небіжчика. Під час похорону збиралась уся родина, можливо, це використовувалось як фотопослання іншим членам родини, які не змогли приїхати.

Трудова діяльність асирійців не стала винятком у візуальній картинці того часу. Фото із місць роботи переконливо свідчать про напрями їхньої господарської діяльності та фізичний стан. Це було не лише чищення взуття, а й продаж супровідних матеріалів. Такі зображення також можуть бути доказом поганого стану здоров'я: сидіння просто неба на вулицях, за різних природних умов, у напівскорченому стані було причиною численних захворювань. Наші припущення підтверджують медичні обстеження, які засвідчили, що 80 % дорослого населення м. Києва було хворе на туберкульоз [7; 12].

У цьому напрямку дуже постаралася радянська журналістика. Більшість друкованих матеріалів, пов'язаних із асирійцями, супроводжуються потрібними фотозображеннями. На цих ілюстраціях було зроблено потрібний акцент, як за сценарієм відтворювалася картина неприпустимих страждань на батьківщині на тлі занедбаного освітньо-культурного рівня, низького матеріально-культурного рівня асирійців у перші роки появи на території Російської імперії та революційні перетворення на освітянсько-культурному рівні за підтримки радянської влади. Картинка радянського «ідеального життя» та державної турботи щодо справ «темної» національності стає провідною ілюстративною складовою всіх матеріалів з асирійської тематики [2].

Розглянута нами презентація фактів та історичних подій, пов'язаних із життям асирійців в умовах УРСР, зафіксованих в історичних фотографіях, свідчить про те, що асирійці поступово втрачали візуальний образ своєї рідної батьківщини на фоні активної агресивної візуалізації нового радянського середовища. Візуальні образи доби становлення тоталітаризму містять інформацію про повсякденне життя, майбутні вектори розвитку етнічної меншини та встановлюють непохитний напрям, пов'язаний лише із радянською дійсністю, ігноруючи будь-які ознаки автентичності етнічної меншини. Головне завдання цих дій полягає у швидкому адаптуванні асирійців до неминучої радянської уніфікації та подальшій асиміляції меншини на вимогу державно-партійної доктрини. Фотографії з асирійцями стають додатковим знаряддям у справі радянзації асирійського населення та дієвим знаряддям тоталітарної пропаганди.

Перебування асирійців на території радянської України потрібно розглядати у контексті загально-державних тенденцій. З огляду на це перспективу мають наукові дослідження як асирійських громад із інших республік, так і співставлення умов їх перебування.

Abstract

Everyday life visualization in a Soviet period becomes one of the key political technologies directed to the total control of all society life spheres. Assyrians on documentary photographs in 1920-1930th appear before us as an inalienable component of Soviet reality without national differences. By such method the totalitarian mode aimed to internationalize their way of life, creating the picture of uncontested welfare.

Crossing out the national culture development the soviet power tried info mass visual circulation the image of national minority determined with soviet ideas. When presenting assirians worn the soviet style, showing their celebrating of soviet holidays among ideological banners the soviet power ruined the real image of national minority. The photos of assirians that time demonstrate us the realities of the Communist Party demands, they present the educational level achievement of assirians, show the culture development, their labor activity for state's economy power. All information about history tradition assirian culture, concepts of their historic and culture development, information about culture ties with national communities of other countries disappeared from information and visual fields. The main task of these experiments was to cross out soviet assirians from the whole national movements, it was soviet way to take assirians into the information and ideology fields. The final aim of the activity was to

establish assirians as soviet people, to organize the practical possibilities of assirians people assimilation as soviet people.

Keywords: *visual image, documentary photograph, Assyrians, Ukraine, totalitarian system.*

Аннотація

Визуалізація повсякденності в радянський період перетворилася в один із способів державної політики в боротьбі за тотальний контроль над суспільством. Ассирійці, представлені на фотодокументах 1920-1930-х рр., представляють перед нами як неотъемлемий компонент радянської дійсності, без національних відмінностей. Таким чином тоталітарний режим намагався інтернаціоналізувати їх образ життя, створив картинку безальтернативного благополуччя.

Обесценивши досягнення національної культури, влада намагалася представити в масове візуальне використання образ радянської по своїй ініціативі меншинства. Презентація ассирійців в радянського зразка одязі, поруч ідеологічних державних лозунгів, в час святкування «червоних» свят, учасниками суспільних організацій створювало спотворений образ національного меншинства. Зафіксовані нами фото ассирійців порівнюються з задекларованими партійними програмами: підвищення освітнього рівня, досягнення культурного прогресу, трудовий внесок в розвиток економіки країни. З інформаційно-візуального поля зникають навіть натяки на традиційність культури, концепцію її природного розвитку, зв'язи з національними громадами в інших країнах. Головною метою таких експериментів було максимальне обособлення радянських ассирійців від загального національного руху, включення їх в інформаційно-пропагандистське поле. Фіналом такого комплексного підходу повинно було стати створення умов для швидкої асиміляційної радянської ассирійців в Українській республіці.

Ключевые слова: *візуальний образ, фотодокумент, ассирійці, Україна, тоталітарна система.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ассирійские новости. – Сентябрь 2009. – № 39.
2. Бахтинський Ф. Ассирійці (Айсори) у Києві / Ф. Бахтинський // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 213-235.
3. Вас. Громцев (священник). Урмійська (в Персії) православно-духовна російська місія / Вас. Громцев. – М.: Російська друкарня, 1914. – 21с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 5. – Спр. – 27939. – Арк. 57.
5. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 3302. – Оп. 1. – Спр. 224. - Арк. 5-8.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 2126. – Оп. 1. – Спр. 809, 862.
7. Державний архів міста Києва. – Ф. Р1. – Оп. 1. – Спр. 2306. – Арк. 31, 62-67.
8. ДАПО. – Ф. 2126. – Оп. 1. – Спр. 907. – Арк. 2-48
9. Дяконовський Д. В. Заря православ'я в глибині Азії. К положенню російської духовної місії в Урмії серед сиро-халдейців / Д. В. Дяконовський. – СПб.: Типографія Лопухина А.П., 1902. – 13 с.
10. Маргулов А. Х. Ассирійці України в 1920-1930-х роках: хроніки протистоянь / А. Х. Маргулов – Донецьк. – 2014. – 417 с.
11. Матвеев К. П. Ассирійський питання в час і після першої світової війни / К. П. Матвеев, І.І Мар-Юханна. – М.: Наука. – 1968. – С. 26 –41.

12. Скоробагатов В. Айсоры в СССР / В. Скоробагатов // Просвещение национальностей. – 1931. – № 1. – С. 64-70.
13. Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного. – Арх. № 2-113211, 0-186026

References

1. Assyryyskiye novosti. – sentyabr' 2009. – # 39. Yun' 2014.
2. Bakhtyns'kyu F. Assyriytsi (Aysory) u Kyuevi / Bakhtyns'kyu F. // Skhidnyy svit., 1928. - # 6. – S. 213-235.
3. Vas. Hromtsev (svyashchennyk). Urmyyskaya (v Persyy) pravoslavno-dukhovnaya russkaya myssyya / Vas. Hromtsev. – M.: Russkaya pechatnya, 1914. – 21s.
4. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny. – F. 5. – Spr. – 27939. – Ark. 57.
5. Hosudarstvennyy arkhiv Rosyyskoy Federatsyy. – F. 3302. – Op. 1. – Spr. 224. - Ark. 5-8.
6. Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti (dali DAPO). – F. 2126. – Op. 1. – Spr. 809, 862.
7. Derzhavnyy arkhiv mista Kyieva. – F. R1. – Op. 1. – Spr. 2306. – Ark. 31, 62-67.
8. DAPO.– F. 2126. – Op. 1. – Spr. 907. – Ark. 2-48.
9. Dyakonovskyy D. V. Zarya pravoslavya v hlubyne Azyy. K polozhennyu russkoy dukhovnoy myssyy v Urmyy srede syro-khaldeytsev / D.V. Dyakonovskyy. – SPb.: Typohrafiya Lopukhyna A.P., 1902. – 13 s.
10. Marhulov A. Kh. Assyriytsi Ukrayiny v 1920-1930-kh rokakh: khroniky protystoyan' /A. Kh. Marhulov – Donetsk. – 2014. – S. 398
11. Matveev K.P. Assyryyskiy vopros vo vremena y posle pervoy myrovoy voynu / Matveev K.P. Mar-Yukhanna Y.Y – M.: Nauka. –1968. – S. 26 –41;
12. Skorobahatov V. Aysory v SSSR / Skorobahatov V. // Prosveshchenye natsional'nostey, 1931. - # 1. – S. 64-70.
13. Tsentral'nyy derzhavnyy kinofotofonoarkhiv im. H. S. Pshenychnoho– Arkh. # 2-113211, 0-186026.